

IV.

KÖNYVTÖRTÉNETI
ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

A szombatos kalendárium

D Á N R Ó B E R T

A XVII. század első évtizedeinek hazai művelődését korábban ismeretlen színekkel gazdagította a protestáns fejlődés legradikálisabb áramlatának, a szombatos felekezetnek postbiblikus héber irodalmi érdeklődése. Már a XVI. század utolsó éveiben, majd a századforduló után, az *Eőssi* András által ösztönösen kialakított ószövetség-centrikus ideológia megtette az első lépéseket, hogy tudatos teológiai kategóriává szélesedjék. Az új gondolatok elméleti és gyakorlati rendszerezésére azért is szüksége volt Eőssi követőinek, mert az unitarianizmus ekkorra már veszített kritikai lendületéből, ideológiája dogmává merevedett, és szervezeten is körülhatárolt egyházzá alakult át. Ezzel lezárta a szabad mozgás útját a radikális reformáció szélsőséges irányjai előtt, melyek mind ez ideig nem polarizálódtak. Az így létrejött önálló szombatos felekezet, mint minden vallás, ünnepeiben centralizálta mondanivalóját, és ezek természetesen különböztek a hagyományos keresztény ünnepektől. Sőt, már az első tétova kísérletek arra irányultak, hogy helyet adjanak az ószövetség jeles napjainak, megtagadva a keresztény hagyomány ünnepeit és ezzel párhuzamosan — kalendáriumát.

Az Eőssi András által „kifundált” elméletet *Bogáthi Fazekas* Miklós szoltárfordítása igazolta a legkövetlenebbül, amikor a klasszikus krisztológiai helyeken a rabbinikus irodalom véleményét közvetítette rációval ezzel a keresztény naptár ideológiai hátterére.¹ Az 1606 körüli években összeülő szombatos zsinat az új vallás formai kereteit megállapítva a héber kalendáriumról indult ki, mert véleményük szerint abban a textus első értelmében vannak jelen az ószövetség ünnepei. A keresztény naptár viszont „a pápa szerzett, világnak régönten nyakára vetett ... isten ellen vagyon és természet ellen”.² A szombatos kalendárium kialakulásának első állomását az ún. *Péchi énekeskönyv* örizte meg, melynek záródátuma 1615, de belső előzéklapján az „1606 mense Junij” bejegyzés arra utal, hogy közel egy évtizedig bővült anyaga.³ A kódex 389. oldalán két latin nyelvű forrást idéz, mindkettő a héber kalendáriummal foglalkozik, majd az ezeket követő magyar szöveg summázza a tudnivalókat. A Sebastian *Münster* nevében vett latin idézetet *Kohn* Sámuel azonosította a neves német hebraista *Calendarium Hebraicorum* c. munkájában, a Paul *Ebernek* tulajdonított latin szöveg kérdését nyitva hagyta.⁴ A keresett forrás Paul *Ebernek* *Calendarium Historicum* c. műve 40. oldalán található. „Constat autem Judaeis verum aequinoctium fuisse terminum ...” írja Eber, majd lezárja fejtegetését forrásának megjelölésével „... *Josephus* lib. 3. cap. 12.” A *Péchi énekeskönyv*ben

szereplő textus „Item Paulus Eberus: Constat verum Judeys aequinoctium fuisse terminum . . . Josephus lib. 3. cap.”⁵

A szövegben említett keresztény hebraistáktól vett idézetek arra engednek következtetni, hogy bár szombatosaink a zsidó kalendárium irányában keresték az utat, héber forrásuk ekkor még nem volt. Péchi Simon idejéig másodkézből vett, közvetett ismeretekkel kellett megelégedniük. Münster és Eber munkáiból azonban kivonatolták az őket érdeklő legfontosabb tételeket. Mind a két szerző viszonylagos teljességgel, kora tudományosságának színvonalán tárgyalja a lunisolaris zsidó naptári év szerkezetét és a liturgiai eseményeket. Részletesen ismertetik az európai naptártól eltérő jelenségeket. Pl. a hónapok sorrendjét és az attól eltérő újév számítást. Talmudi hagyomány, hogy az első hónap a tavaszi napégyenlőség idején Niszan, de a zsinagógiai újév az őszi napforduló tájára eső Tisri hónappal kezdődik.⁶ Ez a szabály később zavarokat okozott a szombatos kalendáriumban. Éppen úgy, mint a héber naptár póthónapja, amelyet a hold és a napév közötti különbség kiegyenlítésére alkalmaztak néhány éves ciklusokban. E póthónap neve veádár, a szombatos szóhasználatban „nevetlen hónap”. E források kitérnek arra is, hogy bár a biblia az egyes hónapokon belül napra meghatározza az ünnepeket, a pontos dátumokat kisebb szabályok módosíthatják. Foglalkoznak az újhold kijelölésének szerepével, és kiemelik, hogy lényegében az egész kalendáriumot az újhold meghatározása szabályozza. Münster elméleti tudományos munkában összegezi a zsidó naptár tulajdonságait, fejtegetései is inkább teológiai mondanivalóját támasztják alá. Eber gyakorlati naptárt ad, kritikái megjegyzések nélkül, de részletes útmutatással az ünnepek történeti hátterét illetően.

Bevezetőjében tárgyalja a különböző népek naptári rendszereit és ezek között *De mensibus ebraicis* címmel mutatja be a rabbinikus kalendáriumot, ezt követik *De mensibus Macedonicis seu graecis, atticis, Aegyptiis etc.*⁷ Majd az év napjainak sorrendjében, januártól decemberig, megadja az egyes hónapok különféle elnevezéseit, többek között héberül is. A hónap, nap megjelölése után a világtörténelem kapcsolódó eseményeit tárgyalja. Itt találkozunk a zsidó vallás ünnepeivel, melyeket zsinagógiai nevükön szerepeltet, és latin kísérőszövegében több esetben aprólékos magyarázatot nyújt az egyes ünnepek jelentőségéről, szokásairól. A *Purim* — szombatos kifejezéssel „sorsvetés innep” — magyarázatában pl. így ír: „Judeorum Bachanalia, quibus diebus legunt historiam Esther, uti quotes fit mentio Amon, pugnus et malleis pulsant scamna in Synagogys . . .”⁸ Eber idézett megjegyzése felbukkan a korábban már Bogáthi Fazekasnak tulajdonított, Kolozsvárott 1577-ben Heltainénál kinyomtatott *Eszter dolga* c. költemény zárószöveiben: „Azért még ez nap is zsidók megtartják / Az napon Eszter dolgát olvassák / Az Aman nevére valahol jutnak / Az zsinagógának padjait hopolják”.⁹ A szombatos kalendárium előtörténetére vonatkozóan bizonyosan, és talán az *Eszter dolga* szerzőjének személyét illetően is, további fogódzót nyújtanak más források, melyek szerint Bogáthi Fazekas sűrűn forgatta Eber *Calendarium Historicum* c. munkáját. *Pokoly és Kanyaró* megállapításai szerint e könyv 1551. évi kiadásához Bogáthi naplószerű megjegyzéseket írt.¹⁰ A kolozsvári Unitárius Kollégium birtokában levő 1564. évi kiadás bejegyzései pedig Johannes *Jacobustól* származnak, aki a Gerendi család környezetéhez tartozott, és így szoros kapcsolatban állt a szombatosság ideológiai centrumával.¹¹ Eber munkája tehát

Bogáthi Fazekas vagy Jacobus, esetleg mindkettőjük közvetítésével juthatott el Eőssi, illetve követői körébe.

Az 1610-es évek végére a héber nyelvet jól ismerő, rabbinikus műveltséggel rendelkező Péchi Simon már nem elégedett meg a közvetett ismeretekkel. Úgy, mint más esetekben, ebben a vonatkozásban is, az eredeti héber szöveget akarta felhasználni. Közlebbi lehetőség nem lévén, 1620. március 4-én *Bethlen* Gábor konstantinápolyi követéhez, *Borsos* Tamáshoz fordul kérésével: „Egy zsidó kalendárium nélkül se hagyjon Kgd. mentül hamarább maga jöveteli előtt juttassa kezembe ...” és következő megjegyzése szerint „Józsefnek az vásárlásiért két aranyat küldtem ... azelőtt valami vásárlásimra tudom gondja volt”.¹² Kohn Sámuel, aki a fenti adatot közölte, már feltételezte, hogy Péchi korábban is a nevezett *József* útján szerezte be héber könyveit.¹³ Talán az sem kizárt, hogy József hívta fel a figyelmét az első nagyobb héber kalendárium megjelenésére Konstantinápolyban. Ti. 1610 körül a város szefárd gyülekezete számára részletes, húsz évre szóló naptár látott napvilágot, amely tárgyalta a holdállásokat, a zsinagógiai év eseményeit, a vonatkozó imarendet és ünnepi szokásokat.¹⁴

A könyvbeszerző zsidó Józsefről, Bethlen, illetve Péchi más konstantinápolyi török-zsidó kapcsolatairól, *Borsos* Tamásnak újabban kiadott naplója és levelezése nyújt további információkat. 1618. augusztus 10-e után és 14-e előtt, pontos dátum bejegyzés nélkül, *Borsos* azt jegyzi fel, hogy egy vitás keneső manipulációban szerepet kapott a zsidó József.¹⁵ Egy másik keneső szállítmány ügyében nézeteltérése volt Józseffel és szeptember 7-én azt írja Bethlennek „Ím küldtem Nagyságodnak egy zsidó levelet, ez zsidó József factiója azki ilyen ...”¹⁶ Ezek és más utalások arra engednek következtetni, hogy József az erdélyi keneső szállítmányok értékesítője volt Konstantinápolyban. Neve többször felmerül de, az erdélyiekhez fűződő kapcsolata még tisztázatlan.¹⁷ *Borsos* naplója két zsidó orvosról is beszámol, egyikük, *Jakab* doktor, ígéretet tett, hogy eljön Erdélybe, de visszalépett.¹⁸ *Ábrahám* doktor viszont már Konstantinápolyban szolgálatokat tett Erdélynek és 1623-ban a hazai források is beszélnek róla. Mégpedig a Bethlen által a zsidók számára kiadott kiváltságlevél említi.¹⁹ Arról viszont nem tájékoztat *Borsos*, hogy eleget tett-e Péchi kérésének a zsidó kalendárium tárgyában. Így igen valószínűnek látszik, hogy az 1621-ben Bethlen által börtönbe zárt Péchi, csak kiszabadulása után, kb. 1624 tavaszán jutott hozzá zsidó kalendáriumhoz. Minden bizonnyal az *Ábrahám* doktor által Bethlentől kierőszakolt kiváltságlevél hatására Erdélybe vándorolt szefárd zsidóktól.

Péchinek három és fél éves fogsága, valamint az időközben használt másodlagos források félreérthető szövegezése bizonytalanságot okozott a szombatos kalendárium szerkezetében. A korábban már helyesen megállapított hónapsorrend és az egyes hónapok latin megfelelői, valamint az ettől eltérő újév és évszámolás módszere összekeveredtek. Még *Kissolymoson* is, a szombatos felekezet egyik centrumában, nem lévén autentikus héber forrás, *Ürmösi* Mihály 1620. szept. 4-én megkezdett kódexe, melyet *Máthéfi* János számára írt, zavaros a fenti kérdéseket illetően.²⁰ Ma már kideríthetetlen, hogy a másolók tévedései vagy esetleg hiányos szöveganyag eredménye-e az említett kódex 31–32. lapján a *Calendarium Perpetuum* című összeállítás. Itt *Ürmösi* kísérletet tesz az újhold kihirdetésének és szabályainak megállapítására, majd hónaptáblázatot közöl. Meghatározza, hogy mikor egy, ill. két nap az „újság innepe” és táblázatában „*Sidoul, Deákul, Magyarul*” a következő sorrendet állítja fel: 1. *Tisri, Januarius,*

Boldogasszony hava, 2. Marchesvan, Februarius, Böjtidő hava, 3. Caslev, Martyus, Böjtmás hava . . . , 7. Niszan, Augusztus, Szent Jakab hava . . .”. Bár az újhólddal foglalkozó rész őriz valamit a feljebb említett források anyagából, a hónaptáblázat többszörösen hibás. A fentieket lezárva így fejezi be „Az sidók Nysan holnaptól kezdik számlálni az esztendő, az Aegyptus beli szabadulásért, de a teremtés szerint vagyon az Tisri holnap első és velük Mi nálunk is.” Hozzáteszi még „az esztendőnek napja az újságok kezdete és végzete szerint 354 nap.” Mindez bizonyossá teszi, hogy a szombatosság első szakaszában már határozottan érvényesült a zsidó kalendárium hatása, és csupán a helyes forrásmunka fellelésén múlt annak szó szerinti átvétele. A *Máthéfi-kódex* más, hasonló jellegű hiányosságai is jelzik, hogy a kézirat, illetve szóbeli vagy írott előzményei még nem ismerték a rabbinikus forrásokat.²¹ A fentiekkel indokolható, hogy Péchi miért sürgette Borsost a zsidó kalendárium ügyében. És amikor hozzájutott a megfelelő forráshoz — akár Borsos, akár az erdélyi zsidók útján —, már ennek alapján a lehető legrészletesebben követve annak útmutatásait, rendezte felekezetének ünnepi rendjét és liturgiáját. Péchi kezéből teljes szombatos kalendárium nem maradt hátra, rendszere azonban azonosítható imádságoskönyve, zsoltárfordítása és más későbbi szombatos kódexek feljegyzései alapján.

Péchi *Psaltériumának* jegyzeteiben kitér arra is, hogy az egyes zsoltárokat milyen alkalmakkor énekelték. A 81. zsoltár bevezetőjében a következőket írja „Ezt a Psalmust szokták volt énekeln a jeruzsálemi templomban az őszi új esztendő napján: Mely Tisri avagy Oktobris újságján szokott lenni, ki kürtölésnek és emlékezetnek innepe is . . . vagyon peng itt emlékezet az aegyptusi szabadulásról, mely noha tavasszal lött Áprilisban, Nysan holnapjában . . . a Tisri holnapnak vagy Oktobernek újságján van . . . új esztendő természet szerént, akkor hirdetik: mibe forogjon az egész esztendő . . . akkor igazítanak hozzá vagy jóra, vagy gonoszra, vagy áldásra, vagy büntetésre . . .”²² A jegyzetekből más helyeken is kimutatható, hogy a zsoltárfordítás idején — 1629. szept. 23. előtt — Péchinek már kezében volt a zsidó kalendárium. Erre utal az egyes hónapokat részletesen bemutató szombatos imakönyv, melyet Kohn Sámuel tárgyalt először „Első holnap az egyiptomi szabadításért Ennek a holnapnak neve Niszan . . . Ebben a holnapban van 30 nap, újhöld ünnepe egy nap. Ebben a holnapban nem szabad böjtölni, semmi keserves imádságot is mondani nem kell, csak az elsőszülötteknek kell böjtölni 14-ik napján 15-ik napjára esik pesah . . .”²³

Könnyen felismerhető Péchi imádságoskönyvében, hogy amikor az egyes imák használati utasításait adja meg, a zsidó kalendáriumok szokásos rövid útmutató megjegyzéseit bontja fel és magyarázza. Példának okáért „Az újesztendő és a Kippur innepnek imádságában”,²⁴ ahol utal arra is, hogy a héber és a latin hónapok nem pontosan fedik egymást. „Az új esztendő, mely a tisri hónap újságján esik, szeptember vagy október újságja . . . közönségesen az Elul újságától fogva tisriig . . . az Selichutot . . . elmondják . . .”. Naptári kategória a következő magyarázat is „Ez Új esztendő Innepe és a Kippur bünbocsájtó innep között is napok vadnak, melyeket hínak és tartanak igaz megtérésnek, penitenciatartás napjainak . . .”. A fenti magyar nyelvű utalások mellett a kalocsai főszékesegyházi könyvtár Péchi-kolligátumában, latin vázlatban állította össze Péchi Tisri hónap Tóra olvasási rendjét, és a kapcsolódó prófétai szövegek mutatóját. „September. Initium anni. — Sabatalis lectio 3. Tysri. Audite coeli Deut. 32. usque ad finem capitis. Haftara a v.22. cap. 17. ad finem cap. 28 Jechez-

ché. Alii. 2. Sam. 22. — Alii ad hoc a v. 2.14 cap. Osea ad finem libri. Jejuni-um Godolia quod 3 Tysri celebrandum esset, transcendit ad primam feriam propter honorem Sabbathi, hoc est 4. Tysri Jejuni-um Kyppur, seu expiationis 10 Tysri ...” Befejező mondata „Sabat Bereschit 24 Tysri. Lectio sab. a prioris cap. Gen. usque ad v. 9.6-ti cap. Haftara. Ex Jesa 42 Cap. incipiendo a v. 5. usque ad finem v. decimi 43 Cap.” Magyarul még annyit tesz hozzá „az többit lásd másutt,”²⁵ bizonyára a többi hónapok hasonló rendjét. Ez az összeállítás műhely-munka, amelynek részletes elemző szövege és néhány héberesen írt szava, mint pl. „Jechezehél, Chochelet i. est Ecclesiastes, Hosanna Raba, Bereschit (sch-val), Haftara stb” arra utalnak, hogy valamely zsidó kalendáriumi jegyzetei voltak Péchinek. Láttuk feljebb, hogy a héber naptárból átvett liturgiai útmutatások nem a szombatos kalendáriumhoz, hanem az imaszövegekhez kerültek használati utasításként. Mindez arra enged következtetni, hogy Péchi vallásszervező munkájában figyelembe vette, hogy a zsidó kalendárium, amelynek használata bizonyos előképzettséget igényel, még magyarra fordítva sem lett volna használható az egyszerű szombatos hívő számára. Ezért annak közvetlen naptári vonatkozásait, mint az újhold szabályait, a hónapok sorrendjét, a főbb ünnepek neveit, kalendáriumi rendbe állította fel. A bonyolultabb liturgiai utalásokat pedig a felhasználás helyéhez, magukhoz az imákhoz kötötte. Az így leegyszerűsített zsidó naptárral találkozunk a szombatos kódexekben. Mivel nyomtatott szombatos kalendárium nem lévén, általános gyakorlattá vált, hogy az imakönyvek, énekeskönyvek másolásakor a naptári szabályokat is feltüntették. Ily módon természetes, hogy az esetek nagyobb részében csak a hónaptáblázatot és az igen fontos újhold számítási szabályokat találjuk meg a kalendáriumi feljegyzések között.

Egyes esetekben, bizonyára kisebb gyülekezetek vezetői kiegészítették ezt az egyszerű hagyományozott kalendáriumot néhány kisebb gyakorlati tanáccsal. Így pl. az 1707-ben bővített ún. *Magyari* Péter-féle énekeskönyv²⁶ tartalmazza a hónapok teljes jegyzékét „Nisan nállunk Április, Szent György hava, Ijjar nállunk Május, Pünkösöd hava ... Tisri nállunk Október, Mindszent hava ...”. Közli azokat a módosító szabályokat is, melyek kijelölik, hogy az egyes ünnepek milyen napokra eshetnek a héten belül. Hasonló szöveggel találkozott Kohn Sámuel is „Az pesah ünnepe is nem lehet hétfőn, sem szerdán, sem pénteken ...”²⁷ Végül tizenhárom szabályba sorolja fel a kalendáriummal kapcsolatos tudnivalókat. Ezek között használati utasítást ad, hogy milyen számítások útján lehet a keresztény naptárból meghatározni a szombatos ünnepeket. A 12. pontban így ír „Immár mind ezeket a megnevezett holnapoknak, csak a hold fordulását nézd meg, ha Dél előtt fordult meg avagy Dél után: Ha Dél előtt leszen meg az újság az nap leszen még az Új Hold Innepe. De ha Dél után leszen más nap kell tartani ...”, majd így oktatja a hívőt „és aval az Új hold innepével együtt számlálj osztán a Calendáriumból annyi napot, hetet, vagy holnapot a mennyi szükséges”.

Péchi héber kalendáriuma — luáchja — ez ideig nem került elő, minden bizonnyal osztozott a szombatos ideológia és rituálék kialakításában fontos szerepet játszó más héber könyvek sorsában. *Orbán* Elek feljegyzése szerint Péchi ládába csomagolt könyvtárát és más ingóságait *Graven* generális prédálta el a Rákóczi-felkelés idején a György-Szentmiklósi templomból.²⁸

E könyvtár maradványainak, esetleg jegyzékének felkutatása nem csak a

szombatos kalendárium és ideológia forráskérdéseit tisztázhatná megnyugtatóan, de fényt deríthetne XVII. századi művelődésünk több más, ma még ismeretlen összetevőjére is.

Jegyzetek

1. Kohn Sámuel: *A szombatosok ...* Bp. 1889. 140–156. Kohn szerint Bogáthi „korának a keresztények között egyik legkiválóbb hebraistája volt”. Használta Dávid Kimchi, Ibn Ezra, Salamon Jichaki (Rási) magyarázatait és mondanivalójukat beépítette verseibe. *A magyar irodalom története*. I. Bp. 1964. 509. l. A rabbinikus források felhasználását illetően latin közvetítést feltételez, amit legújabb kutatásaink tételesen is igazoltak.
2. Kohn i. m. 83. l. m. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. V. Bp. 1879. 401. l.
3. Stoll Béla: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. (1556–1840). Bp. 1963. 42. no. 33.
4. Az MTA számára készült 1855 évszámot viselő kézíratos másolat 391. lapján. MTA Kézirattár Ms. 856.
5. *Calendarium Historicum conscriptum a Paulo Ebero Kúthingensi*. Witbergae Anno MDLXIII. Paul Eber a wittenbergi egyetem héber professzora 1557-től, feltehetően Méliusz is tanította. Kluge, O.: *Die hebr. Sprachwissenschaft in Deutschl. Zeitschr. f.d. Gesch. d. Juden in Deutschl.* vol. V. 1932. 107–108. l.
6. *Tractatus Ros Hásáná*. 2a.
7. Eber, Paul i. m. 37–41, 42–47. l.
8. Eber, Paul i. m. 127. l.
9. Bogáthi munkájának tartja Schüller István: *Bogáthi Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete*. Bp. 1915. 43. l. *A magyar irodalom története*. I. Bp. 1964. 508. l. szerint ez a feltételezés alaptalan. Vö. RMNy 386.
10. Pokoly József: *Bogáthi Fazekas Miklós naptári följegyzései*. = *Ker. Magvető*. XXXVII. 1902. 262–266. l. Kanyaró Ferenc: *Fölvilágosító észrevételek Bogáthi családi eredetű följegyzéseikhez*. uo. 266–270. l. m. Schiller István i. m. 4. l. Bogáthi szerzőségét további filológiai vizsgálódásaink is valószínűsítik.
11. MTAK Mikrofilmtár A 321/II. Az első és hátsó előzéklapokon Laurentius Dalmaky héber bejegyzései. Dalmaky 1643-ban, Bazelban *Emmanuel di Porto* héber kéziratát latinra fordította. = *Revue Etudes Juives*. V. 1913. 255. l. *Jacobus napló* szerű bejegyzéseiről Pírnát, Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antirinitarier ...* Bp. 1962. 199. l. *Pírnát Antal: Gerendi János és Eőssi András. Itk*. 1970. 680–684. l.
12. *Tört. Tár*. 1881. 630. l. Kohn Sámuel i. m. 83, 184. l.
13. Kohn Sámuel i. m. 83. l. „... hihetőleg valamely török zsidó, aki által héber könyveit szokta vásároltatni ...”
14. *Révkänd, J.: Luách Kusto bílti nodá misnát 1610 ál eszrim sáná*. Álim. vol. II. 1935. 16–20. l.
15. Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1968. 102. l.
16. Borsos Tamás i. m. 131. l.
17. *Tört. Tár*. 1881. 622. l. Radvánsky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Bp., 1888. 117. l. Borsos Tamás i. m. 162. l. I. m. *I. Rákóczi György és a porta*. Szerk. Beke Antal–Barabás Samu. Bp. 1888. 116., 219., 308., 385., 520. stb. lapokon. Bíró Vencel: *Erdély követei a portán*. Cluj, 1921. 109. l. szolgának tartja.
18. *Magyar Zsidó Oklevéltár*. II. 1937. 66–67. l. Borsos Tamás i. m. 118, 219, 278. l.
19. *Magyar Zsidó Oklevéltár*. VIII. Szerk. Scheiber Sándor és Grünvald Fülöp. Bp., 1965. 259. no. 319. 1623. VI. 18. Bethlen kiváltságlevele „excellentissimi Abrahami Sarsa medicione doctoris Judaei Constantinapolitani ...” 1623. július 2-án átutazik Kolozsváron. Uo. X. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1967. 153. no. 133. Borsos már 1619. február 17-én hírt ad Péchinek írt levelében egy nagy tudományú zsidó hispanus doktrorról, aki Gratianusszal Moldvába készül menni, de „kévánkozik Erdélybe ... itidem, hogy data occasione visitandi gratia Erdélybe bémegyen onnat.” Ábrahám doktor 1619. május 28-án valóban Moldvában tartózkodott, mert ezen a napon írt neki levelet Borsos Konstanti-

- nápolyból. Majd 1620-ban ismét Konstantinápolyban van Borsos szavai szerint „9 die Martii jött vala hozzánk az zsidó doktor Abraham Sarka (így) ...” és csak 1623 nyarán bukkan fel Erdélyben. Borsos Tamás i. m. 219, 265., 289. l.
20. MTAK Mikrofilmtár B 633/II. *Stoll Béla* i. m. 42–43. l. no. 34.
21. *Guttman Mihály—Harmos Sándor: Péchi Simon imádságos könyve*. Bp. 1914. 462. l. megállapítása szerint, más összefüggések alapján „... a szombatosság hajnaláról való kézirat.”
22. *Péchi Simon Psalteriuma*. Közzéteszi *Szilády Áron*. Bp. 1913. 142–143. l. Az OSZK Oct. Hung. 1166 jelzeten levő *Magyari Péter* féle szoltároskönyv címlapja szerint Péchi 1646-ban fordította magyarra a zsoltárokat. Ennek a kéziratnak jegyzetanyaga eltér a Szilády-féle szövegkiadásától, nem is teljes, megszakad a 78. zsoltár közepén. (150. l.)
23. *Kohn Sámuel* i. m. 118. l. v. ö. *Guttman Mihály—Harmos Sándor* i. m. 227. l.
24. *Guttman Mihály—Harmos Sándor* i. m. 247–248. l. m. uo. 354. l.
25. *Guttman Mihály—Harmos Sándor* i. m. 270. l. Hasonló jellegű pl. a Chanukára írt útmutatása uo. 419. „Kiszlev havának 25. napján ...”. uo. 465–466. l.
26. *Stoll Béla* i. m. 109. no. 167. *Marmorstein A.* = *Magy. Könyvszle.* 1913. 121–122. l.
27. *Magyari kódex* 1b–2b. *Kohn Sámuel* i. m. 119. l. vö. *Talmud Tractatus Baba Batra* 16a.
28. *Kohn Sámuel* i. m. 195. l.

The Sabbatarian Calendar

R. DÁN

By the first decades of the XVIIth century the radical antitrinitarian development was to absorb the formal elements of Jewish religion. The Sabbatarian Council of 1606, stating the framework of the new religion, relied on the Hebrew Calendar having taken into consideration that in it the Old Testament feasts are represented according the first interpretation of the textus.

The so called Péchi hymnal — its material had been gathered between Jul. 1606. and 1615. — does not know any Hebrew sources and drew on two Latin works. One of them was identified by Samuel Kohn with S.Münster's *Calendarium Hebraicorum*, the other source was Paul Eber's work, *Calendarium Historicum*. Both works treat the structure of Jewish Calendar year and the liturgical events on the scientific level of the XVIth century. From these the early Sabbatarian theologians took over the order of months and the new moon-calculation, although they made many mistakes in the application. At the same time from these sources they learned some liturgical-ritual practice of smaller significance which they included into their ideas about the Jewishness. The poet Miklós Bogáthi Fazekas bears the marks of these.

By the late 1610 Simon Péchi, scholar of Hebrew language and literature made steps to acquire an original Hebrew Calendar and to state the festival order of the new sect from it. The Hungarian ambassador in Constantinople applied to Tamás Borsos who was in connection with a Turkish-Jewish merchant called Joseph. The business-connection of Borsos and Joseph are proved also by recently edited sources.

In the meantime Gábor Bethlen put in prison Péchi and in the hands of the lonely congregation the earlier learned and used elements of Jewish Calendar became shabby. The order of months and their collation with the Latin chronology caused disturbs. Records of this time show that the Sabbatarians insisted on their notices of Jewish origin, although they became shabby because of the transcriber's mistakes. The arrangement of the *Calendarium Perpetuum* in the Máthéfi codex shows such a case.

Therefore only the discovering of the right source-book showed when and in what manner the Hebrew Calendar was taken over by the Transylvanian Sabbatarians. It explains that Péchi, after his release, in the middle twenties of the XVIIth century, when he had kept the wanted Jewish Calendar, uses it in his church-organization-work at every steps. Péchi.

did not write a uniform Sabbatarian Calendar, but in his prayer-book, Psalm-translation and other places marks as "directions for use" where and when certain texts should be recited. It seems however, that for his personal use he made also notes. These notes have remained on the pages of Kalocsa Codex, where he cites Hebrew words, too, and the reading-order of Torah, etc. He is certainly the author of the notes of Talmudic origin, which were carefully copied by Sabbatarians sriptors.

Therefore the inner structure of Sabbatarian Calendar had shaped to pattern of Jewish Calendar. In the late decades of the XVIIth century it was increased with some practical advise. Because of lacking for a uniform religious center the congregation had to state the day of new moon. The leaders of the smaller congregation formulated the notes according the observations.